

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/18633> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Henstra, Libbe

Title: Het teken van het beest : IJje Wijkstra en de geschiedenis van de viervoudige politimoord, 18 januari 1929

Issue Date: 2012-03-27

Van christen tot anarchist? (1920-1923)

In 1922 verscheen het *Handboek van den Vrijdenker* van de inmiddels overleden Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919), de predikant die socialist werd en later anarchist.¹ Voor het establishment was hij een boeman of zelfs de antichrist, voor vele arbeiders een heilige. Domela had veel aanhang in de Friese wouden en de Groningse veengebieden. Hij was een leidende figuur in de anarchistische en antimilitaristische beweging in Nederland en zette zich in voor de bestrijding van de vijf K's: koning, kerk, kazerne, kroeg en kapitaal. Domela zelf was vegetariër, geheelonthouder en niet-roker, maar vooral een actief pleitbezorger voor het vrije denken. Hij spoorde arbeiders aan zelf hun lot in handen te nemen; persoonlijke ontwikkeling was daarvoor een eerste vereiste. Een vrijdenker denkt zelf en laat niet voor zich denken. Dit advies werd ter harte genomen. Zo schreef de socialistische landarbeider Imke Klaver in 1960: 'Zo hoorden (en lazen) wij over alles. Sprekers en soms spreeksters over de vrouwenbeweging, rein leven, – over roken en alcohol – over spiritisme en geestverschijningen, gemeenschappelijk grondbezit, vegetarisme, anti-militarisme, algemeen kiesrecht, Malthus, Bellamy, parlementair en antiparlementair, kommunisme en anarchie.'²

Ijje Wijkstra rekende zich tot de volgelingen van Domela en diens 'hoogverheven reine leer'.³ Volgens Wijkstra, die het *Handboek* op zijn boekenplankje had staan, was de bedoeling van de door hem 'zoo hoogvereerden'⁴ Domela 'geheel en al om het *zelfdenken* en *zelfhandelen*' van de proletariërs te bevorderen, 'als

zijnde de *eenige ware* grondslag voor hunne lotsverbetering'.⁵ De vrijbuiters die Lutje IJje van jongs af was, herkende veel in de filosofie van het anarchisme en de vrijdenkerij. Het gedachtegoed van onder anderen Domela had hem niet zozeer verlicht, als wel een raamwerk verschaft waarmee hij zijn antiautoritaire levenshouding beargumenteerd kon uitdragen en verdedigen. Niet alleen abonneerde IJje Wijkstra zich op het anarchistische *De Vrije Socialist*, ook werd hij lid van de vrijdenkersvereniging De Dageraad te Amsterdam. Deze vereniging trok fel ten strijde voor het atheïsme en tegen het militarisme. Door *De Vrijdenker*, het blad van De Dageraad, zag hij zich gesterkt in zijn weerstand tegen de invloed van de kerk op het dagelijks leven. Verzet ging bij IJje Wijkstra over in aanval. Het werd hem naar eigen zeggen 'een lust om zooveel mogelijk te spotten met God en allen godsdienst en met de kerkgebruiken daarvan. Ik deed dat op een manier en wijze, zoodat het alles wat tot dusver tegen die zaken werd aangevoerd, volkomen in de schaduw stelde. Mijn pittige dialect en de weinig-kiesche uitdrukkingen deden er het hunne toe.'⁶ Vooral met de ouderlingen van de kerk van zijn moeder kon hij het niet echt vinden. Voor zover hij ze niet kon ontwijken, wierp hij hun onchristelijke gedragingen van plaatselijke gereformeerden voor de voeten. Wijkstra's beschuldigingen waren overigens volgens een gereformeerde leeftijdsgenoot maar 'al te dikwijls waar'.⁷ Via De Dageraad liet Wijkstra zich in december 1921 uitschrijven als lid van de Nederlands-hervormde kerk.⁸ Wijkstra's uitschrijving op zich zal niet veel opzien hebben gebaard, nu zelfs zijn moeder was overgegaan naar de gereformeerde kerk.⁹ Als er al ophef was geweest, dan betrof dat de provocerende wijze via De Dageraad waarop Wijkstra zich liet uitschrijven.

Zijn spotternij met God en gebod bracht hem in contact met de anderhalf jaar oudere schilder-timmerman Jan Hut uit Boerakker. Deze was een van de oudste kinderen van een elfkoppig gezin in Niebert. Als vele andere gezinnen had het gezin Hut het financieel niet ruim. Doordat Huts vader door reuma bedlegerig was, lag

het kostwinnerschap bij diens vrouw en kinderen. Jan Hut werkte als boerenknecht totdat hij in militaire dienst ging. Na zijn dienstperiode kocht hij een scheepje waarmee hij en zijn broer het geluk beproefden in de Drentse turfvaart. Dit was echter geen succes en halverwege 1919 keerde hij terug naar zijn geboortestreek, waar hij zijn heil zocht in de bouw. Hut verrichtte regelmatig karweitjes voor een schilder uit Nuis. Bij een van deze klussen maakte Jan Hut kennis met IJje Wijkstra.

Bij de verbouwing van een kerk dreigde een discussie tussen Wijkstra en een van de aannemers uit de hand te lopen, zoals Wijkstra later schreef: ‘Het was maar zoo aan de gang gekomen zonder dat ik later zeggen kon wat of de aanleiding geweest was.’ Het ging over de kwestie van het geloof. Wijkstra stak zijn mening niet onder stoelen of banken en werd stevig van repliek voorzien. De discussie trok de aandacht van andere timmerlieden en ‘al gauwachtig’, zo schreef IJje Wijkstra, ‘mengden zich reeds meerdere personen in onze discussie, en ten laatste had ik ze zoowat allemaal tegen mij; ja, sommigen van die timmerlieden maakten zich daarbij zóó driftig dat het op het kantje af tusschen ons tot handtastelijkheden was gekomen. Ik had ze tot het uiterste-toe verbitterd door mijne grove spotternijen; want daar het bloed warm werd zodoende kon het mij totaal niets verdommen wat of ik zeide.’¹⁰ Het tumult was ook de dominee niet ontgaan. Deze kon de verleiding niet weerstaan en nam het op tegen de prediker van de “ongeloofsbelijding”. Hoewel Wijkstra later zijn jeugdige onbesuisdheid toegaf, was hij toen nóg trots op het feit dat de dominee, de geoefende Schriftgeleerde, hem niet direct het zwijgen had weten op te leggen. Wijkstra begreep ook dat het geen sinecure was voor de dominee: ‘wat valt er te bewijzen voor een predikant, die het met iemand te doen heeft die gansch en al de H. schrift bespot en verwerpt. En dan die onbeschaafde uitdrukkingen welke ik bezigde, zooals: dat als de bijbel eens wáár was: welnu, dan zou ik nog liever met mijn beste kameraden in de hel verkeereren dan met die misselijke gluiperige christenen in den hemel!’¹¹

Toen het rumoer was bedaard en het werk werd hervat, werd Wijkstra benaderd door Jan Hut die alles zwijgend had gadeslagen. Hij was het helemaal met Wijkstra eens. Ook Hut was christelijk opgevoed, maar hij had genoeg van de verplichte gang naar de kerk en de blinde gehoorzaamheid aan ouders, dominee en ouderlingen. Hij stond, zoals Wijkstra aangaf, op het punt ‘de tegenovergestelde weg te bewandelen’. Ijje Wijkstra hielp Hut daarmee en leende hem enkele boekwerkjes waarin, zo herinnerde Wijkstra zich: ‘de leugen van de christelijke geschiedenis meesterlijk werd aangetoond.’¹² Op de bouw in Zevenhuizen zouden ze elkaar niet meer tegenkomen. Ijje Wijkstra had het zo bont gemaakt, dat hem niet lang daarna ontslag werd aangezegd, ‘hetgeen mijne verbittering tegen alles en allen nog aanmerkelijk vermeerderde’, zo voegde Wijkstra hieraan toe.¹³ Jan Hut brak met zijn opvoeding en milieu. Dit en zijn contacten met Ijje Wijkstra leidden al snel tot een breuk met zijn familie. Hut verliet het ouderlijk huis en kocht een huisje onder Boerakker.

Jan Hut en Ijje Wijkstra troffen elkaar vaak in het huis van de ouders van hun gemeenschappelijke vriend Derk Postema. Hier voelden ze zich thuis, want zoals Wijkstra schreef: “Die lui ken’t niks verdommen wat er zeit word.”¹⁴ Derk Postema was enkele maanden ouder dan Wijkstra en kwam uit een klein gezin waarvan de ouders op latere leeftijd waren gehuwd. Derk en zijn ouders woonden in een klein achterafgelegen huisje in Lucaswolde, een buurtschap tussen Noordwijk en Boerakker. Derk Postema kwam evenals Jan Hut aan de kost met schilderen en timmeren. Een vierde vriend die zich vervoegde in Postema’s huisje was Ijjes lagerschoolvriend Karel. Karel Friso was zestien maanden jonger dan Ijje Wijkstra en afkomstig uit dezelfde streek. Evenals Lutje Ijje was hij de benjamin van het gezin, die bij zijn moeder woonde. Zijn vader was al in 1915 overleden; zijn zuster was niet lang daarna opgenomen in een psychiatrische inrichting en zijn oudste zuster overleed in maart 1918. De kost schraapte Karel Friso bijeen als koopman in vodden en hoenders.

Het was daar bij de Postema's waar de 'vier wonderde mannen' 's zaterdagsavonds vaak bijeenkwamen. Naast hun dagelijkse beslommingen en de laatste wederwaardigheden van bekenden bespraken IJje Wijkstra, Karel Friso, Jan Hut en Derk Postema dan onder meer de boeken die ze hadden gelezen, of voerden discussies over de onderwerpen die hen op dat moment bezighielden, zoals politiek, godsdiensten, astrologie en spiritisme. Zo kwam de toen zeer populaire esoterische leer van madame Helena Blavatsky (1831-1891) die bekend werd onder de naam theosofie ter tafel. Haar bekendste werk was *De Geheime Leer*, waarin een synthese wordt nagestreefd tussen religie, filosofie en wetenschap. Ook lazen zij wel eens *Harmonia*, een blad van de vereniging van spiritisten, en *De Tempel*, een tijdschrift gewijd aan een breed scala aan zogenaamde vrije religieuze stromingen. De ondertitel van dit tijdschrift is een goede afspiegeling van de terreinen waar vooral Jan Hut en IJje Wijkstra een alternatief zochten voor het christelijk geloof waarvan zij zich hadden afgekeerd: vrijzinnige godsdienst, oosterse en westerse religie, occultisme, spiritisme, theosofie, astrologie, kabbala, vrijmetselarij, antroposofie, rozenkruisers, kosmologie, mystiek, wetenschap, kunst, architectuur en wijsbegeerte. Daarnaast bezochten de vier kameraden lezingen in onder andere Drachten, Heerenveen en Beetsterzwaag. Centraal hierin waren de thema's atheïsme, antikapitalisme en antimilitarisme. Bekend zijn de lezingen die redacteur van *De Dageraad* Jan Hoving gaf. Hoving zelf behield goede herinneringen aan het publiek: 'Deze prachtige arbeidersjeugd, eerlijk, oprecht en onergdenkend, debaters van een jaar of twintig, reuzen van lichaam, die hun klompen uittrokken, als zij op het podium verschenen en in hun woorden blijk gaven van een groote weetgierigheid en een gaaf aperceptievermogen.'¹⁵ Ook woonden ze lezingen bij van anarchist en publicist Anton Constandse, van wie Wijkstra zich later nog diens brochures *Kan er een God zijn?* en *Heeft Jezus Geleefd?* kon herinneren.¹⁶

Inmiddels was zijn metgezel in het ‘Rijk van Pluto’ Dirk Dam verhuisd naar Lutjegast, waar een paar huizen verderop Wijkstra’s broeder in het stropersgilde Teije de Vries woonde. De vier jaar oudere Teije woonde met zijn vrouw Antje wat achteraf in een kleine arbeiderswoning. Hij was naast timmerman, fietsenmaker en machinist ook een wapenliefhebber en een verwoed stroper. Teije was opgegroeid in de wildernis rond Lutjegast, die de Lutjegastermeeden werd genoemd. Op amper vierjarige leeftijd verloor hij zijn vader, waarna zijn opvoeding en het kostwinnerschap overgingen op zijn moeder en oudere, maar nog minderjarige broers. Het waren armoedige tijden; het vaderloze gezin heeft meermalen een beroep moeten doen op de gemeentelijke armenkas.¹⁷ De heersende armoede had vooral betrekking op geldgebrek om zaken als huur, brandstof, kleding, schoeisel of medische hulp te betalen. Aan maagvulling was er doorgaans minder gebrek. Naast de vaak zelf gepote aardappelen, was het gebied waar ze woonden door het open landschap een ideale haven voor allerlei soorten dieren en gevogelte. Deze alom aanwezige maaltijden dienden alleen nog maar gevangen en klaargemaakt te worden; ondanks een wettelijk verbod was het stropen voor menig plattelandsbewoner dan ook een vanzelfsprekendheid.

Deze mannen van het vrije veld waren door hun stroperij geen onbekenden voor de plaatselijke veldwacht. Het betrappen van stropers was overigens niet een geheel toevallige aangelegenheid. Hoewel er nachtpatrouilles waren ingesteld, is het waarschijnlijk dat de plaatselijke koddebeiers bepaalde personen en plaatsen in de gaten hielden om in te grijpen zodra er aanleiding was. Verstopt in een sloot had gemeenteveldwachter Van der Molen immers in 1914 ook Wijkstra bespied en beslopen.¹⁸ Zes maanden daarvoor had hij dezelfde techniek toegepast bij Teije de Vries, die hij met een geweer ‘in een jagende houding’ had zien lopen. De Vries zag Van der Molen echter en maakte zich uit de voeten. Ondanks zijn lange benen zette Van der Molen vergeefs de achtervolging in. Die middag werd Teije in zijn woning door Van der

Molen aan de tand gevoeld en bekende hij.¹⁹ De aanvaringen met de veldwachters en het gerecht deden Teije de Vries overigens niet zijn nachtelijke strooptochten opgeven. Hij zou nog menigmaal betrap en beboet worden voor schemeractiviteiten als illegale jacht en wapenbezit.²⁰ Ijje Wijkstra en Teije de Vries deelden niet alleen het veld, maar hielden zich ook bezig met de handel en reparatie van de benodigde wapens.

Het beboeten voor het bezit van wapens was overigens een nieuw fenomeen. Vóór 1919 was het bezit van een wapen namelijk niet strafbaar, wel het zonder machtiging gebruiken en vervoeren daarvan. Onder invloed van de angst, die bij de gevestigde orde leefde voor een gewapend verzet van het opkomend socialisme, werd nu ook het bezit van een wapen zonder vergunning strafbaar gesteld. In 1919 trad de Vuurwapenwet in werking. Een machtiging kon worden verleend, mits ‘eenig redelijk belang dat vordert en misbruik van de machtiging of van het vuurwapen niet is te vreezen’.²¹ De controle op de naleving van deze nieuwe wet was echter niet streng. Vooral op het platteland waren wapens onderdeel van het dagelijks leven. Velen hadden wel een klein kaliber kogelgeweer of een hagelgeweer. Twee jaar na de invoering van de wet stond de naleving daarvan op de gemeentelijke agenda: eind november 1921 werd afgekondigd dat iedereen die zonder vergunning een wapen bezat, dit binnen acht dagen diende in te leveren op het gemeentehuis. Hoeveel wapens zijn ingeleverd, is onbekend. Na het verstrijken van de deadline volgde een tweedaagse kloppacht, waarbij nog verschillende wapens in beslag werden genomen.²²

Voor een hartstochtelijk wapenliefhebber als Wijkstra kwam de wet ongelegen. Hoewel hij een geweer had ingeleverd, bracht dit hem niet dichterbij het verkrijgen van een machtiging.²³ Aan Wijkstra, maar ook aan zijn vriend Karel Friso werd een machtiging door de gemeente geweigerd.²⁴ De gemeente zag ofwel geen redelijk belang in het afgeven van een machtiging voor ‘schadelijk gedierte’ aan een koopman en een voeger/klompenmaker, of de gemeente vreesde misbruik.²⁵ Een aanvraag van Wijkstra voor

zwaardere kalibers geweren, revolvers of pistolen was bij voorbaat kansloos. Zo werden bijvoorbeeld machtigingen voor revolvers of pistolen alleen afgegeven voor persoonlijke veiligheid, zodat doorgaans alleen notabelen in aanmerking kwamen.²⁶ De Vuurwapenwet vormde voor menigeen overigens geen beletsel voor het aanschaffen van een wapen. Zoals Wijkstra later naar overdreven waarheid schreef: “Je mocht geen vuurwapens hebben. Maar ieder bij ons had vuurwapens.”²⁷ Wijkstra droeg hier zelf ook toe bij; zo had hij onder anderen zijn buurman, de landbouwer Ate Postma, van een kleine revolver voorzien, die een vaste plek kreeg op een plank in de bedstee.²⁸

Met het eindigen van de oorlogshandelingen in november 1918 kwamen vele wapens op de vrije markt. Veel wapens werden Nederland binnengesmokkeld over de Duitse of Belgische grens. Teije de Vries haalde de wapens zelf uit de grensstreek met Duitsland of hij liet ze meenemen door een van de vele noorderlingen, die tijdelijk in de mijnen van Limburg werkten.²⁹ Wijkstra's Mauserkarabijn en -pistool waren volgens Wijkstra nog door De Vries uit Limburg gehaald, waar voldoende aanbod was van munitie.³⁰ Overigens waren Teije de Vries en IJje Wijkstra niet de enigen die wel eens een wapenhandeltje dreven. Liefhebbers en stropers konden daarvoor onder anderen ook terecht bij een winkelier in Marum en een timmerman in Opende-Zuid.³¹

Zware kalibers wapens waren voor Wijkstra en zijn vrienden vooral een statussymbool, een stuk speelgoed waarmee ze elkaar de loef konden afsteken. Oefening baarde ook hierbij kunst. In competitieve sfeer schoten ze op flessen, blikken, stenen, kortom alles wat als doelwit kon dienen. Hoewel Wijkstra eens opmerkte een revolver te dragen “om er bij noodzaak gebruik van te maken”³², is het opvallend dat IJje Wijkstra en zijn vrienden zich niet snel lieten verleiden tot een risicovol gebruik daarvan. Zo zou hij enkele jaren later achteloos schrijven: ‘Och er zijn zooveel die een revolver dragen, maar zij doen er niets mee, even min als ik er ook ooit mee gedaan heb in mijn vroegere leven.’³³

Zo kreeg Wijkstra het op de kermis bij Zuidhorn in juni 1921 met iemand aan de stok. De reden van de ruzie is niet bekend, maar ondanks een heftige woordenwisseling waarbij werd geslagen, gebruikte Wijkstra de revolver niet.³⁴ Zijn revolver kwam later die avond echter wel tevoorschijn, maar nu als reactie op een vernederende scène onder de regie van brigadier-majoor der rijksveldwacht Adriaan Kolle. Wijkstra had als een slechte verliezer de fiets van zijn opponent in diens afwezigheid in de sloot gegooid. Rijksveldwachter Kolle liet Wijkstra in het bijzijn van het kermispubliek de fiets uit de sloot halen en teruggeven aan de eigenaar. Nog geen uur later waren de kermisgasten getuige van de door majoor Kolle, 51 jaar oud, op de fiets ingezette wilde achtervolging van IJje Wijkstra, 25 jaar oud. Wijkstra had namelijk, ongetwijfeld als maskering van zijn gekrenkte ego, niet lang na zijn publieke afgang zijn revolver laten zien op de kermis, gecombineerd met beeldende verhalen over wat hij daarmee had kunnen en zou gaan doen. Kolle hoorde hiervan en zette de achtervolging in. Wijkstra slaagde er echter in zijn revolver tijdens de vlucht in de struiken te gooien, zodat Kolle met lege handen terugkwam. Helaas voor Wijkstra werd zijn revolver later gevonden. Voor Wijkstra werd dit avondje op de kermis kostbaar. Naast een boete van *f* 22,50 voor 'straatschending' en verboden wapenbezit kunnen ook de vervangingskosten voor een nieuwe revolver toegerekend worden aan deze avond.³⁵ Voor een nieuwe revolver wendde hij zich weer tot Teije de Vries. Het zou de laatste keer zijn dat De Vries hem van dienst kon zijn.

Teijes strooptocht die nacht had vijf eenden opgebracht. Op weg naar huis tilden Teije en zijn zwager beurtelings de zware zak met het dode gevogelte. Het silhouet van een veldwachter dat zich aftekende aan de horizon verstoorde hun aftocht. Lichtelijk in paniek verborgen ze de polsstok en het jachtgeweer op het dichtstbijzijnde boerenerf. De zak met eenden werd in het weiland achtergelaten. Tot hun opluchting leek de veldwachter hen niet te

hebben opgemerkt. De polsstok, het geweer en de zak met eenden werden de volgende dag gevonden door de boer, die gemeenteveldwachter Van der Molen inschakelde. Van der Molen wist de eigenaar van de eenden op te sporen. Hierbij was het gebleven als Van der Molen geen contact had opgenomen met rijksveldwachter Kremer. Jan Kremer was al zeven jaar veldwachter in Sebaldeburen en goed ingewerkt in zijn bewakingsgebied; hij kende de mensen en hun streken. Tijdens zijn nachtwake had hij in de verte twee mannen opgemerkt. In een van hen meende hij Teije de Vries te hebben herkend. Dit was voor de veldwachters voldoende aanleiding om De Vries aan de tand te voelen over zijn nachtelijke tocht door de velden.

Het was rond het middaguur toen rijksveldwachter Jan Kremer en gemeenteveldwachter Mient van der Molen het pad op liepen naar de woning van Teije de Vries.³⁶ Hierop speelde de tragedie zich af: ‘een eindweegs dien woning genaderd, zagen zij de echtgenoot naar buiten komen en hoorden hun toeroepen: “Mijn man is reeds dood”, waarna de vrouw in huis verdween en kort daarop een schot volgde. Het bleek dat de man, de politie ziende aankomen zich door een revolvershot van het leven beroofde en zijn vrouw kort daarop zich met dezelfde revolver van het leven beroofde.’³⁷ Wat zich precies die middag heeft afgespeeld en hoe het ooit zo ver heeft kunnen komen, is nooit opgehelderd. Van een directe aanleiding was het maar een kleine stap naar een causaal verband: de veldwachters hadden Teije tot deze wanhoopsdaad gedreven. Voor Wijkstra was het moeilijk te begrijpen waarom Teije hun niet tegemoet getreden was en de strijd in woord of daad was aangegaan. Deze vragen hielden IJje Wijkstra jaren later nog bezig. Zoals Wijkstra toen tegen een buurtgenoot zou hebben gezegd: “Dat zou mij niet overkomen zijn, want ik zou eerst de veldwachter hebben neergelegd.”³⁸

Niet minder dramatisch zouden het weerzien en het spoedig daaropvolgende afscheid zijn van Kees Dalmolen, die twee maanden eerder, eind september 1922, na vier zware jaren gevangen-

schap op vrije voeten werd gesteld. Als bij zijn eerdere opsluiting van zes maanden traden ook spoedig na het begin van zijn vierjarige gevangenschap weer psychische klachten op. Het in 1886 overal ingevoerde cellulaire systeem, waarbij gedetineerden de eerste vijf jaar van hun straf in eenzaamheid moesten doorbrengen, leidde tot allerlei ernstige psychische problemen bij gevangenen.³⁹ Het zou lang duren voordat deze kwalijke gevolgen van het cellulaire systeem werden erkend, en nog langer voordat er iets tegen werd ondernomen.⁴⁰ Naast krankzinnigheid en zelfmoordneigingen kon de gedetineerde last krijgen van hallucinaties, paranoia, verwardheid, depressiviteit, verbittering, of wraakzucht. Ook het ontwikkelen van betrekkingswanen was onder deze omstandigheden geen zeldzaamheid; hierbij wordt alles wat in de buitenwereld gebeurt op de eigen persoon betrokken. Daarnaast was querulantenwaan een veelvoorkomend ziektebeeld, waarbij gedetineerden in woord en geschrift tekeergingen tegen de misdadigheid van veroordelende instanties die hun onrecht zouden hebben aangedaan.⁴¹ Het duurde niet lang of Kees werd als ‘ongeschikt voor de cel’ van Groningen overgeplaatst naar de in 1913 geopende Bijzondere Strafgedetineerde te Scheveningen, die plaats bood voor dergelijke psychische probleemgevallen.⁴² Daar trad geen verbetering op. Men vond hem in Scheveningen sterk querulant, tot waan toe, zodat hij, zeer tegen zijn zin, doorgestuurd werd naar het Krankzinnigengesticht te Medemblik.⁴³ Daar stelde hij zich wantrouwend op jegens deskundigen, die in hem een ‘eigenaardig mensch’ zagen met paranoïde trekken, behept met een ‘debiele psychopathische natuur’.⁴⁴ De querulantenwaan toonde zich ook bij Kees in scheldpartijen op politie en justitie. Kees had volgens de behandelende deskundige een eigenaardige opvatting over zijn proces: hij had niet mogen worden veroordeeld wegens gebrek aan bewijs.⁴⁵ Dat Kees hierin gelijk kon hebben gehad, kwam bij de behandelaar niet op.⁴⁶ In hoeverre artsen bij het stellen van de diagnose querulantenwaan, waarbij de querulant zich met alle middelen verweert tegen het hem aangedane onrecht, bewust wa-

ren van het onderscheid tussen denkbeeldig en reëel onrecht, is dan ook zeer de vraag.⁴⁷

Als vanouds trokken IJje Wijkstra en Kees na diens vrijlating weer met elkaar op. Het ontging IJje niet dat Kees psychisch en lichamelijk aangetast uit de gevangenis was ontslagen. Kees kreeg meer en meer last van plaatselijk optredende verlamningsverschijnselen, die waren begonnen tijdens het voorarrest in 1918 en waarvoor professor Enno Dirk Wiersma hem wat staalpillen gaf.⁴⁸ Daarnaast, of misschien hierdoor, werd zijn temperament agressiever. Onhandelbaar geworden werd Kees uiteindelijk opgenomen in dezelfde psychiatrische instelling in Zuidlaren als waar zijn moeder vier jaar eerder was overleden. Twee maanden na zijn opname overleed ook Kees daar op 26-jarige leeftijd.⁴⁹ Dankzij de oude Trien Lieger werd Kees niet bij de instelling, maar op het kerkhof in Noordwijk begraven.

In korte tijd waren drie vrienden uit Wijkstra's kennissenkring weggevallen. Het afscheid nemen was voor hem nog niet voorbij. Toen Wijkstra na een kort weerzien weer afscheid had moeten nemen van zijn oude vriend Kees, maakten zijn andere vrienden Derk Postema en Jan Hut zich eveneens op voor een afscheid. Niet lang na Kees' opname in Zuidlaren troffen Derk en Jan voorbereidingen voor hun reis naar de Verenigde Staten.⁵⁰ Op 27 maart 1923 scheepten ze in op de Holland-Amerika Lijn en vertrokken om als vele andere arbeiders hun geluk te beproeven in de nieuwe wereld. Jan en Derk gingen niet geheel het onbekende tegemoet, beiden hadden er familie. Daarnaast kon Jan putten uit de ervaringen van zijn oudere broer, die tien jaar eerder ook een tijdje zijn geluk daar had beproefd. Na een zeereis van elf dagen zetten ze voet aan wal en trokken naar een van de meest beruchte steden van de westerse wereld: Chicago. Het Chicago van 1923 werd beheerst door bendeoorlogen. Uiteindelijk zou de gangster Al Capone hieruit oprijzen als alleenheerser van de stad, die het imago verwierf van een modern Sodom en Gomorra.⁵¹ In dit bruisende, maar gewelddadige en corrupte Chicago vond Derk

Postema werk in een pianofabriek als stemmer en reparateur en Jan Hut kreeg een baan in een timmerfabriek. IJje Wijkstra had, voor zover bekend, geen voornemens met Derk en Jan mee op avontuur te gaan. Hij zal daartoe ook niet zijn geprikkeld, omdat zijn aandacht in beslag werd genomen door zijn tien jaar jongere vriendinnetje.

Hij had op een feest een zeventienjarig gereformeerd dienstmeisje uit Nuis ontmoet. Na een gezellige avond bood Wijkstra na afloop aan haar naar huis te brengen. Wijkstra verhaalde later van de romantiek in het ochtendgloren, toen zij onderweg pauzeerden: ‘De houtduif koerde, de koekkoek riep, en vlak bij ons in de hoogste top van eene denneboom daar speelde een zwarte merel op de occarine [*sic*] zijn heerlijk morgenlied. Ik knielde op de knieën bij het lieve meisje neder diep ontroerd en vol heilig ontzag. Want oh! wat was zij mooi: zooals zij daar achterover lag – geheel in overgave. Op zoo’n moment wordt men zich bewust: dat woeste zinnelijke hartstocht en reine liefde in wezen één zijn, en niet meer te scheiden.’⁵² Deze ontmoeting, die Wijkstra zo lyrisch tekende, was het begin van hun relatie. Wijkstra had zijn deel aan kalverliefdes, geheime en onbeantwoorde liefdes en kortstondige omgang met meisjes gehad. Zo was daar het meisje uit Winsum, wier pasfotoetje hij nog jaren had gekoesterd. Zij was afkomstig uit een huishouden met zeven buitenechtelijke kinderen en was volgens Wijkstra het soort meisje ‘waar we allen naar verlangen zoolang we nog niets beleefd hebben’.⁵³ Op voordracht van IJje had ook Kees Dalmolen vóór zijn gevangenschap in 1918 enige tijd omgang met dit meisje gehad. Kees was dan ook zeer ingenomen toen Wijkstra hem het portretje schonk, toen hij na vier jaren celstraf vrijkwam.⁵⁴

Het meisje uit Nuis was echter de eerste die de juiste, gevoelige snaar raakte bij IJje Wijkstra. Zij was in de ogen van IJje Wijkstra anders dan anderen. Zij bewonderde de eigenzinnige vrijbouter, die lak leek te hebben aan de heersende moraal. Zijn meest recente daad van rebellie was de nieuwe NSU-motorfiets, die hij twee

weken na Derks en Jans vertrek naar Amerika had gekocht voor een klein jaarsalaris.⁵⁵ Het was niet alleen de besteding van een kapitaal van meer dan zeventhonderd gulden aan een motorfiets die verbijstering opriep, maar vooral ook de recalcitrantie van een arbeider, een voeger, een klompenmaker, die zich durfde te vertonen op een vervoermiddel dat alleen weggelegd behoorde te zijn voor de notabelen. Het was nog geen acht jaar geleden, dat het eerste motorvoertuig zijn intrede deed in de gemeente.⁵⁶ De pas geïntroduceerde motorvoertuigen waren modern en schaars en gedijden bovendien alleen echt op verharde wegen. Deze waren in die jaren al even modern en schaars in het zuidelijk Westerkwartier. Op de binnenwegen, de onverharde wegen die vanaf de herfst amper toegankelijk waren, zal Wijkstra weinig genoeg hebben beleefd aan zijn motor. Financieel gezien was de motor voor de vrijgezel Wijkstra in die jaren niet een bijzonder grote aderlating. In de bouw verdiende hij toen een riante *f* 30,- per week en de vaste lasten, die hij als inwonende zonder gezin amper had, waren te verwaarlozen. Zijn nieuwe bezit droeg wel bij tot het beeld van de non-conformist. Zijn motorfiets viel in de smaak bij de vrouwen, die graag een ritje met IJje Wijkstra wilden maken.⁵⁷

Wijkstra was zeer ingenomen met zijn vriendin, die hem naar zijn idee bewonderde. In haar vond Wijkstra een geïnteresseerde, geboeide luisteraar voor zijn bespiegelingen en opvattingen en naar hij dacht ook een serieuze partner. Zij was duidelijk anders dan andere vrouwen, die volgens Wijkstra in een terugblik alleen maar dachten aan “eigen lichaam, kleeding en opschik”.⁵⁸ Helaas voor het verliefde stel had de relatie weinig overlevingskansen. De fundamentele kloof tussen hen konden ze niet lang negeren. In hun omgeving was iedereen overtuigd van de ongepastheid van twee geloven op één kussen. Zelfs niet-kerkelijken wisten wie daar dan tussen sliep. Wijkstra's gereformeerde moeder zal zijn vriendin ongetwijfeld hebben verwelkomd. De hoop voor haar afvallige zoon was nog niet helemaal vervlogen. Zijn moeder hoopte wellicht heimelijk op inkeer, maar haar ouders zagen voor hun doch-

ter verderf in het verschiet. Zij waren dan ook fel gekant tegen Wijkstra's omgang met hun dochter. De omgang van een netjes opgevoed gereformeerd meisje met een berucht godloochenaar was niet alleen een doorn in het oog van haar ouders, maar ook van de gereformeerde gemeenschap. Vooral de jonge mannenbroeders, die volgens gebruik het alleenrecht behoorden te hebben op gereformeerde meisjes, staken hun afkeer van de situatie dan ook niet onder stoelen of banken. Voor hen was IJje Wijkstra een hypocriet, die als een wolf in schaapskleren 'hun' meisje had verleid door zich gereformeerd voor te doen. Wijkstra voelde zich zwaar beledigd, toen een buurman hem dit voor de voeten wierp. Deze raakte een gevoelige snaar bij Wijkstra, want zelfs een aantal jaren later weigerde die laatste te werken aan een huis waarvoor zijn oude buurman de bouwtekeningen had geleverd.⁵⁹

De druk werd zo ver opgevoerd dat het stel elkaar volgens Wijkstra heimelijk ontmoette, vaak 's nachts in een weiland te midden van koeien en paarden.⁶⁰ Lang hield het niet stand. Het aannemen van een dienstmeidbetrekking in Drenthe vormde de aanleiding voor het onvermijdelijke. In de lente van 1923 verbrak zij de relatie, terwijl 'wij nog evenveel van elkaar hielden', aldus een gekwetste en teleurgestelde IJje Wijkstra zo'n vijftien jaar later.⁶¹ Wijkstra zou zich tot de komst van Aaltje Wobbles, voor zover bekend, niet meer inlaten met vrouwen. Ook voor die relatie ontmoette hij in zijn omgeving niets dan afkeuring.

De relatiebreuk met het meisje uit Nuis maakte deel uit van opnieuw een grote verandering in het leven van IJje Wijkstra. Als in 1918 was Wijkstra medio 1923 wederom op zichzelf aangewezen. In het afgelopen jaar was hem een bevriend echtpaar op geweldadige wijze ontvallen, kende zijn jeugd vriend een even dramatisch levensslot en beproefden twee andere vrienden hun geluk in de nieuwe wereld. Ook aan zijn relatie kwam een eind. Wijkstra raakte opnieuw uit het lood. Hij trok zich terug op de Polmaalaa. Zijn werk schortte hij op; voegen en klompen maken bleven wel, was zijn opvatting.⁶² Ook zijn motor besloot hij te verkopen

omdat, zoals hij later zei, hij de overspannenheid van het drukke verkeer niet meer aankon.⁶³ Wijkstra zonderde zich af en zocht afleiding in de muziek.